

Gesztelyi Tamás (1943) klasszika-filológus és ókorkutató, a Debreceni Egyetem Klasszika-Filológiai tanszékének tanszékvezető docense. Kutatási területe a római kultúra, művészet, glyptika, vallás. Könyvei: *Idősebb Plinius: Természetrész. Az ásványokról és művészetekről* (33–35. kötetek); *Pannoniai vésett ékkövek; Gemmák és gyűrűk Brigetióból.*

Antik gemmapecsétek középkori okleveleken

Gesztelyi Tamás

Közismert jelenség – főleg Itália területén –, hogy a korai középkortól kezdve az antik kultúra hagyatékát minden módon hasznosították. A még használható épületekben laktak, a szobrok anyagából meszet égettek vagy fémeket öntöttek, de akár díszként is felhasználták az új középületekhez, templomokhoz. A kései középkorban ez az elsősorban praktikus és anyagi viszony az ókor emlékei iránt egyre inkább szellemivé vált. Megerősödött az érdeklődés az antik művészeti emlékek forma- és jelentésvilága iránt, és egyre inkább követésre érdemes mintákat láttak bennük.

Ha nem is azonos intenzitással, de ezek a jelenségek Európa más területeire is jellemzőek. Ki ne hallott volna arról, hogy az óbudai katonai amphitheatrumot a honfoglaló Kurszán erődítéssé alakította át, vagy hogy a Szent István szarkofágot egy római szarkofág átfaragásával készítették el? (Az antik emlékek módszeres gyűjtése és tanulmányozása Magyarországon csak Mátyás király [1458–1490] idején kezdődött el.)

A látványos, nagyméretű épületek és szobrászati alkotások mellett az apró méretű, nehezen felismerhető ábrázolásokkal díszített ékkövek (gemmák) mindezülig kevés figyelemben részesültek. Pedig szép számmal kerültek elő Magyarországon területéről, múzeumaink több száz darabot őriznek belőlük. Publikálásukra csupán az utóbbi két évtizedben került sor. Még kevésbé tartotta számon bárki is, hogy ezeknek az apró remekműveknek a használata egyáltalán nem tűnt el Magyarországon területéről a rómaiakkal együtt. Előfordulnak avar, majd honfoglalás kori sírok mellékleteiként nyakláncokra fűzve vagy gyűrűbe foglalva. Később pedig – visszanyerve eredeti funkciójukat – oklevelek hitelesítő pecsétjeként újra elterjedtek, hivatalos használatba kerültek az ország egész területén.

1. ábra. Verespataki viaszostábla hét pecséttel (Érdy J. rajza, I/4. tábla)

A GEMMÁK MINT PECSÉTEK

Az antik gemmák (ezen belül az *intagliók*, azaz negatív vésetű ékkövek) eredeti funkciója a pecsételés volt. Használatuk, különösen a római császárkorban, a társadalom minden rétegére kiterjedt. Hivatalos iratok, szerződések és magánlevelek tömege készült az ókor folyamán, melyeken a szerződő felek vagy a levelek írói pecsétlenyomatukat elhelyezték. A pecsétek puha anyagának védelmére terjedt el a császárkorban az emaillos fedelű fémkapszulák használata; az aljukon lévő lyukakon fűzhatték át az okiratokat lezáró zsinogeket. Okiratot bronz- vagy viaszostáblára is írhattak. Az előbbieket jól ismertek a katonai diplomák révén. Több ilyen példány került elő az erdélyi Verespatak (Alburnus Maior) aranybányájának üregeiben, ahová tulajdonosaik valószínűleg háborús események miatt rejtették el az iratokat. Az egyik tábla esetében mind a hét pecsét, ha rossz állapotban is, de megmaradt, és ha nem is könnyen, de még ábrázolásuk is felismerhető (1. ábra).¹ Ez egy rabszolgalányra vonatkozó adásvételi szerződés, amit a hét tanú hitelesített. Dátuma: 139. március 17.

2. ábra. Etruszk skarabeus 13. századi foglalásban (AGUN Nr. 5, Kardos J. felvétele)

A 3. század közepétől a gemmakészítés fokozatosan visszaszorult, aminek egyik oka a korábbi pecsételési szokás megváltozásában keresendő: az agyaglenyomat helyett a tartósabb ólomlenyomatra (plombálás) tértek át, amit már fogóval készítettek (bullotérion). A gemmák visszaszorulása az ékszerveletben valószínűleg az általános elszegényedés következménye is volt.

A Karolingok használták fel először az antik intagliókat pecsételésre, főleg a portréábrázolásokat,² melyeket idővel saját képmásukkal cseréltek föl, és nevüket is bevészték a fém pecsétnyomóba. A pecsételés tovább nagy kora középkori terjesztői a bizánci császári kancellária és a pápai udvar voltak. Nyugaton a viaszpecsét, Bizáncban a fémpecsét (arany, ólom), a pápai kancelláriában az ólompecsét terjedt el.³ A 9. századtól először a főpapi körökben vált divatossá a pecsételés, a 10. századtól a világi előkelőkénél is. A 12–13. századtól az oklevelek egy vagy több pecséttel való megerősítése megszokott módjává vált a *hitelesítés*nek nemesek, városok, céhek, polgárok, olykor még parasztok körében is.⁴ A nemesség körében a pecsétgyűri használatának elterjedése a keresztes hadjáratok után vette kezdetét. A gemmapecséték 13. századi elterjedését általában Bizánc 1204-es elfoglalásával hozzák összefüggésbe, amikor is a város kirablásával sok gemma kerülhetett az európai kincstárakba. Valójában azonban a gemmapecséték használata korábban elkezdődött Nyugat-Európában, a gemmák beszerzéséért pedig egyáltalán nem kellett Bizáncba menni, hisz egész Nyugat-Európában, különösen Itáliában, tömegével fordultak elő. Használatuk — legalábbis ékkövekként — folyamatosan megfigyelhető a korai középkorban, különösen ereklyetartókba foglalva. Mindemellett Konstantinápoly kirablása, és az onnan nagy mennyiségben hozott reprezentatív kivitelű gemmák lökést adhattak a használatuk elterjedéséhez.

GEMMAPECSÉTEK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

A római kori gemmák középkori gyűrűkbe való foglalásának szokása Magyarországon ugyanúgy kialakult, mint a Szent Római Birodalom különböző részeiben, még ha némi késéssel is. A Magyar Nemzeti Múzeumban szép számmal előfordulnak olyan gemmák, melyeket 13–16. századi gyűrűkbe fog-

laltak. Ezek közül néhány körirattal is el van látva. Az egyiknek az a különös érdekessége, hogy egy etruszk skarabeus van belefoglalva (a gyűrű karikája elveszett; lásd a 2. ábrát). Az előlapon egyik mellső lábát magasra emelő vidám kentaur látható, a felirat pedig a pecsétet határozza meg: + S(igillum) IANEE CO(mi)T(i)S. A személyt sajnos nem tudjuk azonosítani. A pecsétlő hátoldalára, mely a skarabeus domború háta miatt pecsételésre nem volt használható, AVE MARIA GRA körirat van írva. Valószínűleg fohász vagy ima szerepét tölthette be.

Az antik gemmapecséték középkori használatának fő előfordulási helye az oklevelek. A 12. század második, illetve a 13. század első felében néhány király alatt az uralkodó pecsétgyűrűjét az oklevélen függő pecsét előlapjába nyomták be *ellenőrző pecsét*ként (III. István, III. Béla, Imre; 3. ábra).⁵ A 13. században nyolc antik gemmapecsétről tudunk, ebből négy a királyé, egy főúré, egy

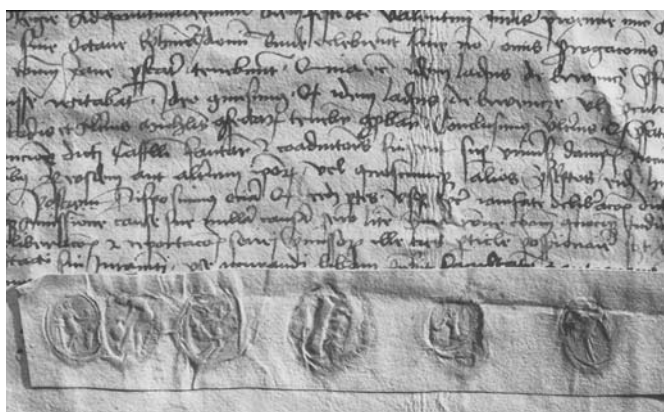
főúri későbbi értelemben vett familiárisé, és egy megyei kisbirtokosé, egy pedig egyházi intézményé (hiteleshelyé) volt. A 14. századból hat ismeretes: egy kúriai tisztségviselő, két megyei tisztségviselő, egy egyházi intézmény és egy városi polgár, és még egy külföldi főpap. Szinte valamennyi, az egész oklevéladásban részt vevő társadalmi elem szerepel, mintha szociológiai mintát vettünk volna. A 15. század első háromnegyedében továbbra is az előbbiekhöz hasonló mennyiséggel találkozunk, de ekkor már az egyházi középrétegbe tartozó személyek a dominánsak, és megjelennek a magánszemélyek, egy polgár és egy nemesember is.

A 15. század utolsó, illetve a 16. század első negyedében az eddigiékhöz képest ugrásszerű növekedés következett be. Mindkét időszakban 40 fölé emelkedik a gemmapecséték száma, a tulajdonosok között dominánsakká válnak a nemesek és a főurak, a többin pedig az egyházi személyek osztoznak (ezen belül főként a középréteg tagjai, a kanonokok), de megjelennek a plébánosok és akad néhány püspök is. Feltűnő, hogy alig képviseltetik magukat a városi polgárok.

3. ábra. Gyűrűspecsét III. Béla nagypecsétjén 1195-ből (gipszmásolat; Tihanyi B. felvétele)

Ha előfordulási helyeiket térképre vetítjük, akkor egyértelműen megállapítható, hogy a gemmák használata az ország egész területén előfordul és nem köthető egyértelműen ókori lelőhelyekhez. Vagyis nemcsak ott bukkannak fel gemmák, ahol római provinciák voltak, hanem másutt is, bár ezeken a területeken jóval kisebb számban (egyetlen terület kivételével, mint alább kiderül). Mégis a gemmák helyhez kötése döntően az ország délnyugati részére összpontosul. A többé-kevésbé lokalizálható esetekben, a középkori készítésűeket is beleszámítva, az összegyűjtött 147-ből mintegy 34 tulajdonosa köthető Szlavóniához, Valkó megyéhez. Ráadásul ide tartozik egy olyan oklevél is, amelyet mind a hat kibocsátója gemmával pecsételt meg (1475, Kat. 25–30; 4. ábra).

4. ábra. 1475-ben, Szlavóniában készült oklevél (Tahin Gy. felvétele)

Ez több szempontból is érthető. Egyrészt — bizonyára itáliai hatásra — számolnunk kell itt a pecséthasználat korai, széles körű elterjedésével, másrészt Dalmácia volt a leggazdagabb gemmalelőhely. Az ókori tengerparti városokban akár még görög gemmák is előfordulhattak, s könnyen eljutottak ide az itáliai gemmák is, a császárkorban pedig komoly előállító és kereskedő központokkal számolhatunk, ahogy ez Salona esetében bizonyosnak látszik, az e területtel szomszédos Aquileia esetében pedig már bizonyítottan tekinthető. A korai, a Kr. u. 1. század közepe előtt készült gemmák jelentős részénél is a dalmáciai vagy az itáliai eredet valószínűsíthető. Végül a tematikai megoszlás is emellett szól. Míg Pannoniában a domináns ábrázolások Iuppiter, Mercurius, Victoria és a sas voltak, addig a középkori anyagban Amor, szatír, Minerva a leggyakoribbak.

A délnyugati területeken túl a Dunántúl (Pannonia) és Erdély (Dacia) már szerényebben részesül a gemmapecséték használatában, annak ellenére, hogy e területeken helyi leletekből is hozzájuthattak a gemmákhoz.

Nehezen magyarázható, hogy azokon a területeken, ahol nem alakult ki római provincia, mint az északi, északkeleti és északnyugati megyékben, mintegy 20 tulajdonos lokalizálható, akiknek többsége az északkeleti megyékhez: Sároshoz, Unghoz, Bereghez köthető. Ráadásul itt főleg megyei keretek között élő alispánok, illetve szolgabírák is használtak gemmapecsétet. Ez utóbbi jelenséget talán azzal magyarázhatjuk, hogy az Adria partjától az ország területén, Budán át ebbe

az északkeleti irányba haladt egy fontos kereskedelmi útvonal, mely Lengyelország felé tartott. Feltehető, hogy ennek az élénk kereskedelmi forgalomnak köszönhető, hogy antik gemmák is nagyobb számban eljutottak ide.

Különösen érdekes, hogy erről a területről két szaszanida gemmától származó pecsét is előfordul. Honnan és mikor jutottak ezek a pecsétetek Magyarországra, nehéz megmondani. Az ókorban aligha, legalábbis eddig hazánk területén a római leletek között nem fordultak elő ilyen eredetű darabok, legfeljebb a Balkán területén. Azt tartjuk tehát a legvalószínűbbnek, hogy ezek a darabok a középkori gemmaereskedelem, vagy a szentföldi zarándoklatok révén jutottak el az ország különböző részeibe. Amióta azonban egy szarvasi avar sírból előkerült egy szaszanida gemma,⁶ azt a lehetőséget sem lehet kizárni, hogy már a Kárpát-medencébe érkező honfoglalók is hozhattak magukkal Közép-Ázsiából ilyen darabokat.

NÉHÁNY ÉRDEKES ÉS TANULSÁGOS PÉLDA

Az antik gemmák forma- és képi világának megfelelő ismerete esetén nem okoz gondot a középkori pecsétetek közt felismerni az ókori eredetűeket. Annál nehezebb kérdés azonban annak megállapítása, hogy vajon a középkori pecséttulajdonos mit ismert fel az antik ábrázolásból, illetve ő mit látott benne. Ebben csak akkor lehetnénk biztosak, ha erre bármiféle írásos utalás fennmaradt volna. Ilyenekkel azonban – ritka kivételtől eltekintve – nem rendelkezünk. Azt viszont tudjuk, hogy a pogány ábrázolások keresztény értelmezése (*interpretatio Christiana*) már a Kr. u. 3. századtól elkezdődött, és az egész középkorra jellemző volt. Sőt azt kell mondanunk, hogy tart mind a mai napig, még a szakemberek körében is, akik a középkorra vonatkozó ismereteik alapján igyekeznek meghatározni az antik gemmák ábrázolásait (ld. az alábbi példákat).

A legkorábbi, 13. század közepi, *egyházi használatból* ismert antik gemmapecsét az egi káptalan ellenőrző pecsétje. Az oldalról látható, hosszú ruhás szárnyas alak részletei és attribútumai már nem ismerhetők fel, de testtartásából Nemesisre lehet következtetni, akinek kezében olajág, lábánál pedig kerék szokott lenni. Aligha kétséges, hogy középkori használói angyalnak tekintették. Ritkaságnak számít gemmán a kis Horust ölében tartó Isis ábrázolása (1523, Kat. 109; 5.

5. ábra. Azonosítatlan országnagy (püspök?) 1523-ban használt pecsétje (Czikkelyné Nagy E. felvétele)

6. ábra. Demeter erdélyi püspök 1374-ben használt pecsétje (Czikkelyné Nagy E. felvétele)

7. ábra. Mars és Rhea Silvia Münchenben őrzött gemmán (AGD I/2, Nr. 1467)

8. ábra. IV. Béla 1266-ban használt pecsétje (Czikkelyné Nagy E. felvétele)

9. ábra. Fülcimpát fogó kéz Brigetióból származó gemmán (AGUN Nr. 284, Kardos J. felvétele)

ábra). 16. század eleji használója nagy valószínűséggel püspök volt, és minden további nélkül tekinthette az alakokat Máriának és a kis Jézusnak. Tudvalevő, hogy a Madonna-ábrázolások ikonográfiaja erre az antik képtípusra vezethető vissza.

Demeter erdélyi püspök, majd esztergomi bíboros érsek pecsétjén (1374, Kat. 17; 6. ábra) egy földön heverő alakhoz fegyveres férfi lép. Az előrenyújtott kezében tartott lándzsa alapján dőfő mozdulatra lehet következtetni. A szakirodalomban ennek megfelelő leírásokat találunk a pecsét jelenetéről: „egy szúrásra emelt lándzsával és íjjal felfegyverzett alaktól letépert másik alakot ábrázoló ép gemmával”; „szárnyas alak (Szent Mihály) jobbra lépve rátapos egy elmosódott figurára, egyszersmind lándzsával ledöfi.”⁸⁸ Nagyon valószínű, hogy a jelenetet maga Demeter püspök is így értelmezte, mert egy másik általa használt pecséten, amely azonban korabeli volt, a következő ábrázolás volt látható: „álló téglalap alakú keretben a sárkány, rajta tiporva Szent Mihály szárnyakkal és jobbában pallossal.” (Süttő I. 93) Csakhogy az antik gemma képtípusa egy egészen más történettel függ össze, amit néhány jó állapotban fennmaradt példány alapján pontosan felismerhetünk (7. ábra).

A földön heverő, álomba merült nőalak nem más, mint Rhea Silvia, a hozzá lebegve érkező mezítelen férfialak pedig Mars. Mögötte nem a szárnya, hanem köpenye látható.

Hasonló tanulsággal jár egy IV. Bélának tulajdonított pecsét ábrázolása (1266, Kat. 8; 8. ábra), melyen egy valamilyen tárgyat tartó kéz látható, körülötte betűnyomokkal. Egy szlovák történész szerint⁹ ez a szent jobb, talán virággal kezében. A körirat betűiből az értelmező a DOMINE(?) YOLANTY(?) szavakat rekonstruálta (utóbbi Béla feleségének volt a neve). Valójában antik gemmákról jól ismert képtípus ez: a fület fogó jobb kéz (9. ábra). Értelme a görög nyelvű köriratból derül ki: MNHMONEYE, mely azt jelenti: emlékezz! Az ókorban feltehetően szerelmes párok ajándéka és figyelmeztetése volt egymásnak. Pannoniában is előkerült több példánya ennek a típusnak. A gemma tehát kétséget kizáróan antik, feliratának 13. századi latin majusculákként való értelmezése teljesen alaptalan. Azt viszont nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy ami-

10. ábra. Keglevich Péter 1524-ben használt pecsétje (Czikkelyné Nagy E. felvétele)

11. ábra. Derencsényi Miklós 1515-ben használt pecsétje (Czikkelyné Nagy E. felvétele)

ként a 20. századi kutató, úgy a gemma 13. századi használója is az ábrázolást látva Szent István akkor már ereklyeként tisztelt szent jobbára gondolt. A gemma további érdekessége, hogy az ábrázolás kameó technikával készült, azaz pozitív formában, ezért pecsételésre az ókorban nem is használták.

Az okleveleken előforduló antik gemmapecsétek természetesen nemcsak a középkorhoz kötődő összefüggéseik miatt lehetnek tanulságosak, hanem az antik gemmák kutatása szempontjából is. Bármennyire is nagy mennyiségben készülő és jellemző típusokat alkalmazó tárgycsoportról van szó, mindig felbukkannak vagy részleteiben, vagy egészében új ábrázolások. Ez utóbbira a legérdekesebb példa a horvát származású királyi kamarás, Keglevich Péter pecsétje (1524, Kat. 112; 10. ábra). A teljesen egyedülálló ábrázolás egy földön ülő bika hátán álló alakot jelenít meg. Az alak egészen különös: férfitestű és számárfejű, előrenyújtott kezében talán globust tart, a másikban kardot. A közel-keleti kultúrákban az állat hátán álló férfi nem ismeretlen: ilyenek voltak a Baalok. A Római Birodalomban is elterjedt ennek egyik változata Iuppiter Dolichenus néven. Ez az isten is bika hátán állt, egyik kezében bárdot, a másikban villámköteget tartva. Gemmán előfordul oroszán hátán álló férfi kezében fáklyával, aki valószínűleg

Horus–Hélios. Ebből származtatható a mágikus gemmák férfitestű és oroszlánfejű istene, aki egyik kezében kardot, a másikban *sceptrumot*, olykor pedig globust tart.¹⁰ Szamárfejű isten – ha valóban arról van szó – ugyancsak mágikus gemmákon fordul elő, de férfitesttel és kígyólábakkal.¹¹ A pecsét ábrázolásának értelmezése tehát még várat magára.

Az antik gemmák a késő középkorban már olyan sikert arattak, hogy elkezdődött utánzásuk is, ami a reneszánsztól kezdve tömeges méreteket öltött. Különösen kedveltek – és megtevesztőek – voltak az antikizáló uralkodóportrék. Egy babérkoszorút viselő idealizált ifjúarc leginkább Octavianus–Augustusra emlékeztet (egy kiállítási katalógus minden alap nélkül „Mercurkopfnak” tartja¹²; 11. ábra). A modern gemmakutatás első-

rendű feladatai közé tartozik ezek elkülönítése az eredeti daraboktól.

A jelenség bemutatására ezekből az antikizáló gemmákból is tartalmaz a kötet egy kis csoportot, jelezve ezzel, hogy az antik gemmák nem pusztán a készen elérhető voltuk miatt jelentettek vonzerőt felhasználóikra, hanem stílusuk és tematikájuk miatt is. Az új gemmapecsétek készítése során mi más készítette volna a pecséttulajdonosokat arra, hogy éppen ilyeneket rendeljenek meg maguknak. Az antik gemmák tehát nemcsak passzív módon, a múltból zsákmányolt és újrafelhasznált tárgyként voltak jelen a késő középkori magyar társadalomban, hanem hatást is gyakoroltak annak szellemiségére.

JEGYZETEK

Jelen cikk témájáról bővebben lásd a következő kötetet: Gesztelyi T. – Rác Gy., *Antik gemmapecsétek a középkori Magyarországon – Antike Gemmensiegel im mittelalterlichen Ungarn*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006. A cikkben említett pecséteknél e kiadvány katalógusszámai szerepelnek.

- 1 Leírásukat ld. T. Gesztelyi, *Antike Gemmen im Ungarischen Nationalmuseum* (=AGUN), Catalogi Musei Nationalis Hungarici, Series Archaeologica III., Budapest, 2000, *App. II.*
- 2 Hlatky M., *A magyar gyűrű*, Budapest, 1938, 20.
- 3 Bertényi Iván, „Pecséttan”: Bertényi Iván (szerk.), *A történelem segédtudományai*, Budapest, 1998, 280–281.
- 4 Lásd Kumorovitz L. B., *A magyar pecséthasználat története a középkorban*, Budapest, 1993.
- 5 Szentpétery I., *Magyar oklevéltan*, Budapest, 1930, 69., 112.
- 6 Harmatta János, „Egy sasanida gemma a Szarvas—68 avar temetőből”: *AntTan* 47 (2003) 305–309.
- 7 Barabás S. I. (szerk.), *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára*, Budapest, 1895, 176.
- 8 Süttő Sz., *Anjou-Magyarország alkonya I–II.*, Szeged, 2003, I. 93. és II. 299.
- 9 A. Húscava, „Turcianske a liptovské liziny Belu IV. z r. 1266.”: *Sbornik Filozofickej Fakulty University Komenskeho* 9 (1958) 193. sk.
- 10 C. Bonner, *Studies in Magical Amulets, Chiefly Graeco-Egyptian*, Ann Arbor, 1950, 152.
- 11 E. Zwierlein-Diehl, *Magische Amulette und andere Gemmen des Instituts für Altertumskunde der Universität zu Köln*, Opladen, 1992, 24. sk.
- 12 T. Klaniczay – Gy. Török – G. Stangler (szerk.), *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn. Schallaburg '82*, Wien 1982, 518, Nr. 555.